

Serge BRUNET: «De l'espagnol dedans le ventre!». *Les catholiques du Sud-Ouest de la France face à la Réforme (vers 1540-1589)*, Paris, Honoré Champion éditeur. Bibliothèque d'Histoire Moderne et Contemporaine 23, 2007, 998 pàgines.

La historiografia catalana està massa allunyada de la francesa i aquest allunyament implica sovint greus desconeixements que té efectes sobre la nostra pròpia història. Aquesta obra de Serge Brunet sobre les guerres de Religió en terres situades entre el Garona i els Pirineus o, millor dit, en les terres de la vella Aquitània o «*isthme aquitain*» pertanyents a la Governació de la Guiena i part de la governació del Llenguadoc, pot ser un magnífic exemple de la necessitat de coneixements transfronterers.

Durant el segle XVI, aquestes terres foren escenari i epicentre d'una espessa teranyina d'interessos polítics, d'ambicions feudals i de contenciosos religiosos entrellaçats. Ja fa alguns anys (1998) que Christian Bourret en el seu *Un royaume «transpyrénéen»?* ens explica el fracàs de la casa Foix-Bearn-Albret en la construcció d'un reialme pirinenc. El caràcter de mosaic patrimonial de les possessions dels Foix-Bearn-Albret, entre dues grans monarquies, va impedir la formació d'un estat. El fracàs de 1512, amb la partició de Navarra, malgrat que va impedir una Suïssa pirinenca, no va posar fi als contenciosos d'un espai geogràfic on encara cap monarquia no havia aconseguit imposar una frontera en el sentit modern del mot. Dit això, no podem oblidar que, en aquest espai, la dinastia sobirana dels Albret optà per la causa calvinista (1562-1566) i que en aquest mateix espai naixia la rèplica ignasiana. És en el marc de les guerres de religió sobre aquesta zona de marca que es forja la frontera entre dues monarquies, destinada a convertir-se en frontera estatal.

Serge Brunet ens proposa una lectura de les guerres de religió en aquest espai a la llum de la confrontació de les fonts hipàniques i les fonts franceses. L'obra compta amb una bibliografia històrica i actual considerable i unes bases documentals molt denses. L'autor fa ús de les fonts de l'Arxiu de Simancas, del Quai d'Orsay i dels manuscrits de la BN de París. Ara bé no descura les fonts locals i fa ús també d'una gran quantitat d'arxius departamentals (Avairon, Alt Garona, Gers, Indre-i-Loira) i municipals (Agen, Auch, Bourg-sur-Gironde, Condom, Grenade-sur-Garonne, Lectoure, Mauvezin, Rodés, Tolosa).

Brunet identifica d'una banda la geografia del poder del territori i la influència dels dominis senyorials (també drets hereditaris i dots com els de Maria de Portugal i Margarida de Valois) per explicar la gènesi de la geografia politicoreligiosa de la zona. Però també s'aproxima a les singularitats populars d'uns territoris i unes valls secularment lligats per la transhumància i el comerç. Tal vegada aquesta economia era una font de riquesa a la qual els Albret no hi podien renunciar. Podríem, doncs, relacionar aquesta voluntat de poder propi dels Albret amb la visió de Brunet d'un Bearn com a laboratori d'una reforma calvinista feta des de l'estat (pàgina 97). No hauria estat l'únic sobirà que a l'Europa de l'època hagués aprofitat la reforma per reforçar una sobirania, recordem els casos de Dinamarca, Suècia o Brandenburg.

La primera part de l'obra està destinada a verificar les connexions entre humanisme i reforma i la recepció de la reforma a la zona. Remarca l'humanisme de la cort de Margarida de Navarra i recorda l'encontre a Nerac de Calví amb Lefèbre d'Étaples (1534) (pàgines 31-32) i situa l'expansió discontinua, en territori i cronologia, però creixent, del protestantisme. A partir de 1547, sota l'impuls de Calví i Théodore de Bèze, s'organitzaven les primeres esglésies. Joana Albret es convertia oficialment el Nadal de 1560. Res no hi pogueren fer els procediments en contra dels Parlaments de Burdeus i Tolosa. La sociologia de la reforma revela la seva penetració sobre l'elit intel·lectual però també la seva transversalitat en el món urbà (segons algunes fonts Tolosa tenia aleshores 4.000 adherents sobre 40.000 habitants). Els llibres clandestins ginebrins arribaven a l'Albigès, al Carcí, al Perigord, al Bazadais, al

Bearn i al conjunt de la Gascunya i del Llenguadoc (pàgina 49). Brunet, malgrat les prèdiques subversives, interpreta en clau social i no religiosa els primers símptomes iconoclastes o els atacs a castells. En el cas de Comenge, per exemple, la resistència a pagar delmes es desenvolupà en un territori hermètic al missatge de la Reforma i no pot ser vist com el cas del Llenguadoc de Le Roy Ladurie. Ara bé, la paraula «república», segons model suís, era pronunciada en ple atac al castell del baró de Fumel i algun coetani veia en les revoltes tolosanes de 1562 els ressons dels pagesos alemanys de 1525 contra llurs prínceps. Bèze revela els esforços de Joana Albret per difondre el calvinisme en les seves terres gascones. Així emergia l'església de Lectoure. El proselitisme de Joana d'Albret (protestantització del Bearn per l'enviat de Calví Jean-Raymond Merlin pàgina 274) amb episodis iconoclastes contenia greus riscos socials i la rèplica militar del bisbe Monluc comptà amb el suport dels senyors afectats. La ràpida repressió contribuï —segons Brunet— a l'eclosió de les primeres lligues nobiliàries catòliques (pàgina 96) tot i l'existència de noblesa protestant amb famílies dividides a la Guiena i a la Gascunya. La noblesa catòlica trobaria en la històrica croada contra els albigesos la seva legitimitat, de la mateixa manera que, com en el cas català, la guerra contra els moros volia explicar el caràcter profà dels delmes del Bearn i de la Bigorra. Ara, la creuada contra la reforma, permetia a la noblesa fer-se amb moltes alienacions eclesiàstiques. A la Lliga i no a la tresoreria reial van anar a parar molts recursos eclesiàstics especialment els anys 1589-1590.

La conversió de Joana Albret el Nadal de 1560 va ser l'ocasió propícia per legitimar les intervencions de Felip II sobre un territori amb ambicions pròpies i les governacions d'aquells territoris en cap cas van ser insensibles a les intrigues hispàniques, que comptaren amb la personalitat episcopal-militar de Blaise de Monluc, començant per Antoine de Bourbon governador de la Guiena i marit de la reina. No fou el cas de Montgomery del Llenguadoc. La pau de Cateau-Cambrésis (1559) deixava desvagats molts capitans gascons. Brunet indica l'existència d'una fauna militar desvagada tan entre els catòlics com entre els protestants tot i que observa més capitaniaes plebees entre els protestants i més capitaniaes nobiliàries entre els catòlics (pàgina 141). També observa l'existència d'un clergat fent de capitans i de soldats. La guerra guerrejada no permet distingir la violència calvinista de la violència catòlica. Les ciutats pateixen i s'endeuten. En aquest context hom constata la formació de la xarxa d'espionatge i de comerç d'armes i cavalls a la zona i el paper dels senyors de la muntanya com el senyor de Latrás o el clan dels Bardaixí a cavall d'Aragó i Catalunya, dels quals ja en sabíem coses pels estudis de Colás Latorre, Salas Ausens i sobretot de Pilar Sánchez. Els senyors i les comunitats de muntanya treien importants profits de la guerra. Els vells lligams transpirinencs reforçaven ara aquest comerç i col·laboraven a la hispanofília. Els vells pactes de *lies et passeries* (Plan d'Arrem-Vall d'Aran, Bearn-Aragó, Ossau-Tena) es reactualitzen com acords al mateix temps econòmics i militars. És el terreny propici per la formació de lligues d'ambdós signes. Bèze atribueix la iniciativa de la primera lliga catòlica als canonges d'Agen (1560-61). Després de Wassy (març 1562) les lligues catòliques s'expansionaven per tota la zona per controlar els municipis sempre sota l'impuls de Monluc (pàgines 181-184), aquest exasperat per l'actitud equívoca de Caterina de Mèdici, la qual potser veia en Joana un mal menor contra el rei catòlic. Amb tot, l'eclosió de la lliga fou un procés complex. Els fets de Saint-Barthélemy, amb la col·laboració de confraries de penitents com les del Sant Esperit, la feren cristal·litzar amb esperit de croada. Brunet dedica tot un capítol a identificar l'actuació de Monclu enviat el 1561 a posar ordre a la Gascunya per la reina mare de França. Aquest clarament al servei de Felip II des de 1563, comptà amb el bisbe de Comenge, Pere d'Albret, fill bastard de Joan Albret i oncle de Joana, senyor d'un bisbat transpirinenc, estratègic, potser en algun moment agent doble, però de fet espia de Felip II. No és estrany que sigui en aquestes dates que el rei catòlic vulgui fer coincidir els límits polítics amb els límits eclesiàstics (respon a això, la petició de

Felip II a Roma d'un vicariat del bisbat de la seu d'Urgell a la vall d'Aran). L'amenaça creixent que significava Joana Albret pels interessos hispànics expliquen la conspiració de Grenade-sur-Garonne (1564) contra la reina Joana i d'esquena a França. Fins i tot hi ha qui vincula els jesuïtes a la conspiració. Des de 1550 Ignasi de Loiola estava sota el patronatge del vidriós Guisa cardenal Lorraine (p. 265). Aquest és el moment clau de l'espionatge de Bardaixí però també de la política dels Éboli contra l'intervencionisme de Felip II. Joana aconseguia bandejar el seu oncle, però el bisbat de Comenge restava catòlic.

La segona part del llibre situa amb gran luxe de detalls, dins el context internacional, la radicalització de posicions de la zona en l'etapa 1565-1572 i el fracàs de Monluc davant la política de Joana Albret. Joana, tot i veure's eventualment obligada a refugiar-se a La Rochelle (1568) aconseguí, amb l'ajuda militar del comte de Montgomery, mantenir la seva posició al Bearn i la Baixa Navarra, després, això sí, de dies de sang, de dies de revoltes de nobles del Bearn i de la Baixa Navarra, després de presidir les sessions tumultuoses dels estats de Bearn i de veure fracassar una conjura protestant a Dacs. Afermada la situació, Joana accelerava el seu programa de Reforma (Consell eclesiàstic de 1571 per administrar els béns de l'església i introducció de la Confessió de fe de La Rochelle) i, per afavorir la penetració de la reforma, feia traduir el Nou Testament al basc per Joan de Liçarrague i els psalms al gascó per Arnaud de Salettes. Brunet evoca la violència del 1569 «*Les massacres et les destructions d'églises et de châteaux sont impressionnants et demanderaient un inventaire précis*» (pàgina 379). La victòria de Joana Albret és inseparable de l'actuació de Condé i Coligny imposant a la cort la Pau de Saint-Germain, «Pau del Diable», segons el duc d'Alba (pàgina 380), la qual ofereix per primera vegada places fortes als reformats (La Rochelle, Cognac, La Charité i Montalban). Brunet analitza els mecanismes d'informació i el procés d'estructuració de la xarxa d'espionatge hispànica a la zona. Des dels correus reials com Samson de Bordeus o governadors de frontera, fins la gradual inserció dels comerciants. Les migracions de l'època cap a Catalunya i l'Aragó són conegudes, però ho són menys les famílies que enllaçaven el comerç transpirinenc els Bernuy (Burgos), els Etcheberry (Baiona) els Assézat (Roerga) i que van jugar un paper, igual que la marineria poliglota basca, patrons de *zabras*. Els bisbes com Jacques Des Prez de Montalban i el clergat ras expulsats de bisbats i parròquies, constitueixen una altra franja d'informadors al costat del concurs de caputxins, franciscans o jesuïtes. A tota hora fou important l'ús de l'escriptura xifrada i la utilització de pseudònims. Segons Brunet, el paper jugat pel meticulós ambaixador hispànic Francisco de Álaba, en la formació d'una xarxa àgil i eficaç al servei de Felip II, fou decisiva i de llarga durada. Brunet dóna gran quantitat de perfils humans d'aquests agents i destaca la dramàtica situació d'alguns nobles bascos com Carles baró de Luxe a la corda fluixa entre dos reis i una reina.

Les repercussions dels fets del Saint Berthelemy parisenc es van abatre sobre una zona desenganyada amb els resultats de la pau de Saint-Germain, especialment per part de la petita noblesa basca, a causa de l'aproximació de Carles IX a Coligny. Un calvinisme tancat a Bearn deixà la Baixa Navarra en la indefensió i sota l'acció conspirativa i instrumentalitzadora de Felip II. Brunet fa la sociologia de les conjures catòliques, més decisives a la Baixa Navarra que no al Bearn. Destaquen Domezain i Armendaritz. Els conspiradors signaven una declaració d'aliança amb Felip II i el complot pretenia obrir pas a un exèrcit hispànic. El clima era de guerra però els interessos militars estaven als Països Baixos. En aquest clima la massacre de París transcendia a la zona. Brunet fa un seguiment detallat dels Saint-Barthelémy del sud-oest amb els epicentres de Bordeus i Tolosa. El traumatisme de les destruccions patides fins aleshores poden explicar moltes coses. La informació documental és modesta per tal com són escassos els registres municipals de 1572 que se'n conserven. Fins i tot manca el de Lectoure tot i que la represa de la ciutat per Joana fa pensar que no hi

hagué cap Saint-Barthélemy. Aquell moment fou l'ocasió per suprimir l'oposició protestant i afirmar la reculada del protestantisme en el pla polític per exemple a Gaillac i a Tolosa. La diòcesi d'Albi quedà des d'aleshores tota ella sota el control catòlic i la ciutadella reformada de Castres restà neutralitzada. L'eix catòlic Tolosa-Albi es restablí en detriment de l'eix protestant Montalban-Castres. El 1572 és vist com un any de ruptura en relació amb l'etapa anterior de bipartidisme refoma-catolicisme radical. Aleshores començaria a actuar la Lliga pròpiament dita, però també a aparèixer un catolicisme moderat representat pel governador Damville, que prefiguraria els futurs Malcontents més tard Polítics. «*Comme l'a écrit Denis Crouzet —diu Brunet— 'Quand s'achève le temps des Saint-Berthélemy, le temps de la Ligue a déjà commencé'*» (pàgina 536).

L'arribada d'Enric de Navarra a la Guiena després de la mort de Joana, enceta una nova etapa de tensions en el marc de la qual aquest feia, en paraules de Brunet, una «*irrésistible ascension*». Enric era no sols el rei navarrès sinó també el governador de la Guiena amb l'ambició, ja dels anys de la seva mare, d'unir-la a Navarra. L'edicte de pacificació de Beaulieu (maig 1576) li permeté imposar una coexistència religiosa forçada en el seu consell i en el terreny municipal. De fet, però, la política de paritat religiosa dissimulava l'hegemonia dels protestants en les places fortes del territori. La minuciosa informació de Brunet ens fa pensar en una voluntat sobirana per part de l'aleshores encara només rei navarrès, en tot l'espai de la Garona als Pirineus amb l'alta Navarra inclosa, ambició per la qual jugà el doble llenguatge i totes les cartes, també la de Felip II. De la mateixa manera, Felip II, que temia un front Navarro-Aragonès-Ribagorça o, fins i tot, un triangle Alger-Navarra-moris-cos, practicà igualment l'astúcia i totes les cartes i no només la de la noblesa catòlica com el vescomte de la Joyeuse o el mariscal Villars. Dins d'aquest laberint d'espionatge i contraespionatge, és interessant remarcar el paper dels espies bascos de l'Alta Navarra al costat d'Enric de Navarra (Antonin vescomte d'Etchaux i Juan de Undiano) o potser més aviat agents dobles que simples espies del rei de Navarra. Segons Brunet «*haut lieu d'espionnage, de marchandages, d'esbroufe, la frontière des Pyrénées se refuse à devenir un théâtre d'affrontement militaire entre la France, la Navarre et l'Espagne, entre catholiques et protestants*» (pàgina 641). Tal vegada, però, més que refús de la zona a la guerra, caldria potser pensar que el joc dels interessos polítics estaven sobretot al Nord-Est i a París.

Fou entre 1575 i 1585 que prengueren cos els complots pròpiament de la Lliga. Segons Brunet la mort de Francesc d'Anjou (1584), la qual obria les portes a la successió d'Enric de Navarra, va ser el moment clau d'estructuració de la Lliga dels Guisa al territori. Els Guisa i Felip II van disposar de l'actuació de Margarida de Navarra i sobretot de la de la família dels Lansac la qual tenia feus a l'Illa de França, Poitou, Angoumois, Saintonge i Bordelès. El vicealmirall Guy de Lansac tenia bones connexions en la plaça de salines de Brouage i el seu germanastre Urbain de Saint-Gelais era aleshores el bisbe de Comenge i conspirava amb Felip II amb el pseudònim de Modestino Cortés. L'acord de Joinville (17-1-1585) segellava l'actuació concertada de la lliga a Guiena, Agen, Bordeus, Zuberoa i Comenge. La cort general de Montsó de 1585 apropà el rei Felip a la frontera i facilità trobades conspiratives a la Vall d'Aran. L'espionatge no es limitava al territori que Brunet estudia. El creuament de cartes ens revela que a través d'aquesta estructura informativa, successora i deutora de l'actuació de Monluc, Felip II s'informava dels afers relatius a la successió de Portugal, dels passos del prior de Crato i de l'expedició de les Açores i que, a més, acariciava la invasió d'Anglaterra. Els complots van tenir greus conseqüències sobre el territori. Brunet detalla el fracàs de Margarida de Navarra a Agen i l'ocupació dels hugonots a Sant Bertran de Comenge. Els subsidis de Felip II havien fallat. Fins el 8 de maig de 1586 no es referia de nou l'acord de Joinville.

Tot fa pensar a Brunet que el 1589 hi hagué una autèntic vast complot entre la Lliga i Felip II, des de la coincidència no casual entre la preparació de la Invencible i la sublevació

de París contra Enric III fins a la reactivació de la Lliga al Sud-Oest a la qual l'assassinat d'Enric III va agafar de sorpresa. Els moviments de Saint-Gelais i Margarida Valois; les ambicions, amb intencions de putsch i tot, dels Lorena; l'ultimatum al darrer Valois, rei de França (Nancy, febrer de 1588) o les notícies de fantasioses successions, així, entre d'altres, la dels Guises com a descendents dels carolingis i sota la protecció imperial de l'Habsburg de Madrid (Soissons, març 1588), permet observar, tot i el mètode habitual de fraccionar les xarxes d'espionatge per raons de seguretat, que hi havia un afany de complot per part de la Lliga dels Guisa i no sempre al gust de Felip II. En aquest moment preval la informació de Juan Moreo pseudònim de Juan de Heredia representant de Felip II davant la Lliga. La seva informació ens fa veure la versatilitat dels catòlics. No tot pensionat per Felip II era de fiar i prevalia la duplicitat. El fracàs de la Invencible i l'assassinat dels Guisa permetia a Enric III recuperar la iniciativa. Amb tot les dificultats reials a la zona van continuar, si bé en aquest Sud-Oest, Brunet hi observa amb tota mena de detalls les contradiccions internes de la Lliga entre els sectors radicals com el bisbe de Comenge i els sectors moderats els futurs «polítics» com Mayenne i Joyeuge. Brunet fa el seguiment del decantament de les diverses ciutats (ambigüitat de Bordeus, triomf de la lliga a Agen, expulsió de la Lliga a Carcí i a Montalban, teocràcia sota l'òrbita de Tolosa de Grenade, etc). Les víctimes de tot plegat són les poblacions i les seves institucions. El cas de Tolosa és el més interessant amb el linxament del president del Parlament de Tolosa i bon catòlic, Duranti, a mans del fanatisme popular dirigit pel bisbe Saint-Gelais. Tolosa aconsegueix sostreure's de l'obediència de la Corona i instar la convocatòria d'uns estats del Lluenguadoc per la Lliga. Brunet explica maniobres de tota mena per garantir una successió Habsburg a França. Ara bé, és la Lliga dels moderats la que encapçala militarment la guerra contra el Valois. L'acord de Tours (30-4-1589) i l'assassinat del Valois, malgrat les maniobres dels lligaires, contribueix a deixar enrere la Lliga de la «Sainte Union» i a verificar l'atomitxació de la Lliga i a prefigurar el que ha estat anomenat les «ligues campaneres».

L'istme aquità pertanyia a un territori de comerciants i cavallers favorable a la difusió de les idees reformades. El caràcter antisenyorial que hi adoptaren aquestes idees a la zona, on s'hi cremaren tan esglésies com castells, fou una efervescència, que Brunet considera, en part, orquestrada pels interessos de Joana Albret i va despertar la reacció senyorial. És en aquest terreny on cal situar les primeres lligues en una societat de reforma precoç. Dit això, però, Brunet, ens indica, també, que refús de pagar delmes no significa sempre contestació protestant i posa l'accent en la geopolítica històrica del territori: el pes històric dels Albret, l'existència dels senyors de la muntanya, la reactualització dels vells acords de «lies et passeries» de les valls, la presència de països d'estat al nord i de països de furs al sud. Sobre aquest mapa geopolític hi operaren activament i sincrònicament els interessos polítics, especialment els de Felip II, però no només. Aquest llibre ens demostra, tal com diu Brunet, que cal allunyar-se de les anàlisis massa centralitzades dels esdeveniments de les guerres de religió i baixar als escenaris locals. L'obra de Brunet recorda el vell *Sur la France* (1968) de Robert Lafont editat a casa nostra amb el títol *Per una teoria de la nació*. Efectivament, la lectura de l'obra de Brunet ens permet observar una important fase de la formació militar dels actuals estats moderns europeus. La formació de les noves monarquies en un combat d'homogeneïtzació i formació de fronteres operant, instrumentalitzant, domesticant i integrant uns territoris de considerable densitat històrica pròpia però peri-fèrics dels nous poders emergents.

L'obra conté uns acurats índexs de persones i llocs, una rica i completa relació bibliogràfica, un parell de mapes, dels quals destaca el de «lies et passeries» dels Pirineus entre 1513 i 1514 i diversos quadres genealògics, d'aliances, d'herències de feus, de lligams entre famílies i d'aliances i lligams familiars com els Joyeuse, els Foix-Candale, Monluc,

Lansac i Mayenne, entre d'altres. Potser només hi trobaria a faltar una cronologia de consulta que facilités el seguiment d'un període tan convuls i ple d'esdeveniments.

EVA SERRA I PUIG